

VEREENDE KRACHTEN: COÖPERATIE, WERKSTAKING EN INTERNATIONALE ASSOCIATIE

EEN VOLKSBLAD EN EIGEN WONINGEN

Op zaterdag 16 mei 1868 verscheen het proefnummer van een nieuw *Amsterdamsch Volksblad*. De belangen van neringdoenden, werkbazen en ambachtslieden wilde het dienen, door een geringe abonnementsprijs te paren aan lage advertentietarieven en vooral ook door vragen van staatkunde buiten beschouwing te laten. Doel was het onderling samenwerken te bevorderen en daartoe werd in een programmatische oproep aan de 'Burgers van Amsterdam' een onvervalst appèl gedaan aan hun lokaal chauvinisme:

De stad onzer inwoning, omstreeks 1285 gesticht, en opgeklommen van vischersdorp tot wereldstad, telt thans vele merkwaardigheden en prachtige gebouwen; de oude wallen der stad zijn verdwenen, de poorten geslecht en in barrières veranderd; alleen de Muiderpoort verheft zich nog fier, en wijst ons op vroegere tijden onzer vaderen.¹

Alle 'merkwaardigheden en prachtige gebouwen' konden niet verhullen dat er nog veel mis was in de stad. De bouwkoorts die Amsterdam sedert enige jaren bevangen had, veranderde niets aan de woningnood onder het volk. De heersende duurte maakte de gebouwde woningen voor 'burger en ambachtsman' onbereikbaar en de toestroom van bouwarbeiders verhoogde de druk op de woningmarkt nog verder. Daaraan wilden de mannen van het *Amsterdamsch Volksblad* iets doen. Het blad leek hoofdzakelijk bedoeld om een gedurfd plan voor coöperatieve volkswoningbouw onder de aandacht te brengen. Al in het proefnummer werd de blauwdruk voor een dergelijke onderneming geschetst.

Het eerste echte nummer van het *Amsterdamsch Volksblad* verscheen zes weken na het proefnummer en bood de lezers nadere uitleg. Wat vereende krachten wel vermochten, werd duidelijk in het fonkelnieuwe Paleis voor Volksvlijt, de prachtige 'villa's' in de Plantage, de tuin van Artis en het Vondelpark dat immers ook maar uit een heel gewoon weiland was 'geworden'. Aan de woonjammer van het volk zouden vereende krachten evenzeer een eind kunnen maken. Het denkbeeld dat de schrijvers van het *Volksblad* voor ogen stond, was simpel:

Richt een fonds op tot het bouwen van burgerwoningen; zondert slechts 10 cents per week af, en wanneer 5000 uwer dit één jaar zullen gedaan hebben, onder toezicht van een praktisch volksvriend, zult gij een kapitaal in kas hebben om te kunnen beginnen.²

Het was een weinig gecompliceerd, maar stoutmoedig plan, dat juist daardoor kans van slagen leek te hebben. Anders dan bij eerdere pogingen om coöperaties van de grond te krijgen, beschikten deze woningbouwers in hun *Amsterdamsch Volksblad* over een instrument om het initiatief onder de publieke aandacht te brengen. Waren eerdere coöperatieve ondernemingen beperkt gebleven tot een kleine kring van mannen die elkaar regelmatig spraken, in dit geval maakte de eigen drukpers een veel ruimer bekendheid en deelname mogelijk.

De Bouwmaatschappij ter verkrijging van Eigen Woningen, die tegen het eind van 1868 tot stand zou komen, was inderdaad een wonder van eenvoud. Leden van de vereniging betaalden wekelijks 10 cent en verwierven zo na vijftig weken een aandeel ter waarde van f 5,-, waarmee kon worden geloot om de woningen, die ondertussen gebouwd hadden kunnen worden met het bijeengebrachte geld. Wie een winnend lot bezat, zou voor niet meer dan één gulden per week huurder worden en wie vervolgens twintig jaar lang huurder bleef, werd daarmee vanzelf eigenaar van zijn eigen woning.³ Dit plan moet om meer dan één reden een geweldige aantrekkingskracht hebben uitgeoefend. Een huurprijs van f 1,- was al ongehoord laag, maar het vooruitzicht op een eigen huis met een tuin was onweerstaanbaar. Vastgelegd werd bovendien, dat de arbeiderswoningen geen deel zouden uitmaken van een groter woonblok, maar dat iedere woning een eigen dak en voordeur zoun hebben, zonder dat woonlagen op elkaar werden gestapeld. In een periode dat de Amsterdamse woonhuizen werden opgedeeld in etages, voor- en achterkamers, en kelders en zolders door hele gezinnen werden betrokken, moeten de te bouwen 'eigen woningen' iets paradijselijks hebben geleden.

Twee mannen hadden het initiatief genomen, zowel tot het blad als tot de bouwplannen. Uitgever van het *Amsterdamsch Volksblad* was boekhandelaar L. J. H. Brons Boldingh, gevestigd aan de Prinsengracht bij de Westerstraat, aan de rand van de Jordaan. Redacteur en drukker was F. W. Vislaake uit de Rozenstraat, ook in de Jordaan. Vislaake kon bij het verschijnen van 'zijn' weekblad bogen op een jarenlange staat van dienst in de rijen van Amsterdamse typografen, wier vakverenigingen hij op verschillende manieren had ondersteund.

Een opmerkelijke medewerker aan het *Volksblad* was de oude onruststoker Gerhard Thomas Mohrman, van wie al in het proefnummer een dichtwerkje was verschenen en die in het nummer van 24 oktober 1868 nog eens scherp uithaalde naar Mr. J. H. Burlage, voorman van het vaderlandslievende weerbaarheidskorps Pro Patria en een gehate vijand uit de dagen dat Jonkheer Salvador in Amsterdam had opgetreden. Mohrman ried de leden van Pro Patria overigens aan, bij hun oefeningen voortaan 'juffrouw Eendragt op de Dam' als schietschijf te be-

nuten.⁴ Andere volksvrienden volgden in Mohrmans spoor. Een stuk dat eind augustus ondertekend met 'R' verscheen, was onmiskenbaar van de hand van Klaas Ris. Die was zo voorkomend, 'de bezitters' in hun eigen belang te waarschuwen voor de dag waarop 'het volk, door honger gedreven, genoodzaakt wordt te handelen'.⁵ Hendrik Huisman droeg op zijn beurt zorg voor de verspreiding van Mohrmans dichterlijke bijdrage in het *Volksblad* op een zondagochtendbijeenkomst van De Dageraad.⁶ Met Mohrman, Ris en Huisman was de kring van leidende Amsterdamse volksvrienden goed vertegenwoordigd. Eensgezind lijken zij zich achter de onderneming van Brons Boldingh en Vislaake te hebben geschaard. En hoewel Mohrman in december 1868 overleed en Huisman met zijn kromme, zieke lichaam niet veel werk kon verzetten, zou de Bouwmaatschappij ter verkrijging van Eigen Woningen in Klaas Ris een onvervangbaar voorman vinden.

In het met De Dageraad fel concurrerende vrijdenkersgenootschap De Humaniteit, waar H. J. Berlin en E. H. Hartman samen de scepter zwaaiden, luidde het oordeel over het *Volksblad* en de bouwplannen minder positief. In zijn onschuld kwam het lid C. H. Martin er op een zondag in oktober 1868 enthousiast vertellen van wat hij in het *Amsterdamsch Volksblad* gelezen had en stelde meteen maar voor dat het genootschap zou intekenen. Secretaris Hartman hielp Martin uit de droom. De bierhuishouder had zijn oordeel klaar en waarschuwde dat hij:

Naar hetgeen hij in dit blad gelezen had, overtuigd is geworden dat de schrijvers ervan niet op de hoogte van de wetenschap zijn en dat onwetenschappelijk aan de arbeidenden stand te schrijven een tederen zaak is.⁷

Een maand later, na zich verder in de zaak te hebben verdiept, was Hartman zelfs nog beslister in zijn afwijzing, waarbij respectievelijk Vislaake, zijn oude tegenpool Ris, alsmede Brons Boldingh het moesten ontgelden:

Hem was gebleken dat de geheele zaak zonder eenige gezonde berekening was opgeworpen[,] dat slechts een boekdrukker, een zoogenaamd schrijver en de uitgever van een *Amsterdamsch Volksblad* er voordeel bij konde[n] behalen.⁸

De pionier van de coöperatie moet zich op deze zondag 8 november wel volkomen gepasseerd hebben gevoeld. Terwijl hij sprak, was de Bouwmaatschappij ter verkrijging van Eigen Woningen nog geen week oud. Maar op datzelfde moment waren de boekdrukker, de zogenaamde schrijver en de uitgever van het *Amsterdamsch Volksblad* druk doende, de leden van hun nieuwe coöperatie bij honderden tegelijk in te schrijven.

EIGEN WONINGEN EN INTERNATIONALE ASSOCIATIE

Dat Vislaake en Ris voor hun coöperatieplannen geen steun vonden bij de kleine kring van stand- en stadsgenoten rondom Hartman, zal hen weinig hebben gedeerd. Sinds enige maanden stonden zij in verbinding met een veel imposanter genootschap. Het nummer van het *Amsterdamsch Volksblad* dat op zaterdag 29 augustus verscheen, bewees dat contact tot stand was gebracht met de Brusselse sectie van de Internationale. Op de voorpagina vertaalde Vislaake een manifest van de Brusselaars, waarin doel en werking van de Internationale Associatie van den Werkenden Stand werden uiteengezet.⁹ Het Brussels manifest riep de 'werklieden der geheele wereld' een ferm: 'Vereenig U!' toe, maar hoe de tekst in Amsterdam was beland, bleef onduidelijk. Vaststaat dat de leidende Internationalen van Brussel het oog al twee maanden tevoren op Amsterdam gericht hielden. In een door de Brusselse politie onderschept schrijven van 28 juni 1868 heette het:

Nous sommes en relation depuis quelques jours avec un groupe de socialistes hollandais, qui vont former une nouvelle section dans les Pays-Bas, à Amsterdam.¹⁰

Meest waarschijnlijk is wel dat de verbinding tussen Brussel en Amsterdam het eerst tussen de plaatselijke vakverenigingen van typografen gelegd werd.¹¹ In dat geval zal Vislaakes schoonzoon en meestergezel J. H. F. H. Wollring als sleutelpersoon hebben opgetreden.

In Vislaakes vertaling van het manifest werd zonder veel omhaal de mogelijkheid geopperd om bij 'verschil met de patroons' tot werkstaking over te gaan, waarbij de 'ontzachelijke kracht' van de Internationale voor ondersteuning garant zou staan. Ambitieuzer nog was het uiteindelijke doel van de internationaal geassocieerde werklieden:

De organisatie van den arbeid volgens rechtvaardige beginselen, de billijke verdeling van hare vruchten, en bij gevolg het geluk van allen. [...] Zoodra alle werklieden vereenigd zijn zal er voor hen vernedering noch ellende meer bestaan.¹²

In zijn naschrift liet Vislaake geen twijfel bestaan over zijn instemming. Hij zag voldoende reden, zowel voor werklieden als voor patroons, zich te verheugen:

Komt, nederlandsche werklieden, gij wordt door uwe zuidelijke broeders uit den slaap wakker geschud; eene schoone toekomst staat voor u open; [...] geene onverschilligheid want het geldt uwe dierbaarste belangen, geene wankelmoedigheid, want door eendrachtig werken steunt men zich wederzijds, geene vrees, want het doel van uwe zuidelijke broeders is zoo verheven, zoo

eervol, dat wij het met trotsch allom durven verkondigen, want aan dit grootsche doel zijn de belangen verbonden van den patroon, zoowel als van den gezet.¹³

Nog op de dag dat deze geestdriftige tekst op de voorpagina van het *Amsterdamsch Volksblad* verscheen, werd de Brusselse sectie vanuit Amsterdam aangeschreven.

Brons Boldingh was penvoerder en zond met zijn brief ook een stapeltje oude nummers van het *Volksblad* naar België. Boldingh legde uit dat hij het blad had opgericht 'ter behartiging van de belangen der Arbeidende klasse' en ondertussen 'goed bekend' was geraakt met 'vereenigingen als die van de typographen, schilders en timmerlieden' in Amsterdam: 'Uwe uitnodiging tot vereeniging van Arbeiders was mij dan ook eene heuchelijke tijding omdat op die wijze alleen, het lot van den werkman waarachtig verbeterd kan worden.'¹⁴ Boldingh verzocht verdere mededelingen te mogen ontvangen en zegde toe, die in Nederland bekend te zullen maken. Het bericht werd in België met vreugde begroet. Begin september, een paar dagen na ontvangst van Boldinghs brief, hielden de Belgische secties van de Internationale hun derde congres. Daar werd de brief door een Bruggeling voorgelezen en in Franse vertaling samengevat, melding gemaakt van het bestaan van 'een socialistisch nederlandsch Weekblad, genaamd het Amsterdamsch Volksblad' en van plannen voor de oprichting van een Amsterdamse afdeling van de Internationale, iets wat Boldingh overigens niet met zo veel woorden had toegezegd. Wel ontving het congres nog op de avond van de tweede zittingsdag een warme gelukwens uit Amsterdam. Hiermee was het contact tussen Amsterdam en de Internationale definitief tot stand gebracht. Het Belgische congres werd een week later ook besproken in een vergadering van het Genootschap de Humaniteit, waar H. J. Berlin wist te vertellen 'over het aldaar ter sprake gebrachte oprigten van Banken van de arbeidende klasse [...] Hij deelt tevens mede dat de Duitsche arbeiders vereenigingen zich aan de Belgische hebben aangesloten'.¹⁵

De Amsterdamse sectie van de Internationale zou nog voor het eind van 1868 gestalte krijgen, niet als een verbond van vakverenigingen of een organisatie met staatkundige doelstelling, maar als de al langer voorbereide coöperatieve woningbouwvereniging. De Bouwmaatschappij was voor buitenstaanders en zelfs de meeste leden niet als een onderneming van de Internationale herkenbaar en was er ook formeel geen onderdeel van. De oprichters moeten dan ook beseft hebben, dat een eigen woning meer mensen zou aanspreken dan een abstractie als 'internationale associatie'. Wel konden de eerste Amsterdamse Internationalen hopen, in de Bouwmaatschappij een ruimere kring van werklieden met verdergaande denkbeelden in contact te brengen.

De precieze oprichtingsdatum van de Amsterdamse tak van de Internationale is altijd onduidelijk gebleven. Nauwkeuriger dan april of mei 1869 kon zij niet worden vastgesteld.¹⁶ Gezien het feit dat de mannen van het *Volksblad* zich al in

de zomer van 1868 met de Belgische Internationalen in verbinding stelden, het manifest uit Brussel publiceerden en het derde congres van de Belgen begroetten, kan de oprichting van de Bouwmaatschappij ter verkrijging van Eigen Woningen op 2 november 1868 als het eerste georganiseerde initiatief van de Amsterdamse aanhangers van de Internationale worden beschouwd.

Ten minste één Amsterdamse patroon raakte hoogst verontrust door de oprichting van de Bouwmaatschappij. Van de Amsterdamse suikerbakker A.W. Rosendahl wisten de Internationalen later te vertellen, dat hij eens een 'voorstander van de werkman' was geweest en als zodanig actief in de 'eigen-woningen-maatschappij'. Rosendahl was om die reden door zijn patroon ontslagen en had zijn betrekking slechts kunnen terugkrijgen door 'asjeblieft te spelen'.¹⁷ Dergelijke gevallen van 'broodroof' waren in later jaren voor de Internationalen geen ongewone ervaring, maar dat een lid van de zo onschuldig ogende Bouwmaatschappij er al slachtoffer van kon worden, is opmerkelijk. Het lijkt een aanwijzing dat het verband tussen eigen woningen en internationale revolutionaire samenspanning niet iedereen was ontgaan.

Ook elders werd bij de vestiging van een afdeling van de Internationale een vergelijkbare omweg gevolgd. In Gent ontstond de afdeling van de Internationale een jaar eerder dan altijd is aangenomen. Het 'vergeten' verhaal van de oprichting van de Gentse afdeling is vrijwel identiek aan wat in Amsterdam gebeurde. Pas met de publicatie van de memoires van de Gentse veteraan Paul de Witte in 1986 werd deze 'valse start' aan de vergetelheid ontrukkt:

Die afdeling was opgericht en werd bestuurd door vooruitstrevende burgers, die meenden dat het doel van de Internationale was door onderlinge hulp, als sparen, coöperatie, en ook wel door wederzijdse hulp bij gegronde werkstakingen, elkander te steunen.¹⁸

Amsterdam was dus niet de enige plek waar ondernemers als Vislaake en Brons Boldingh aan de wieg van de socialistische arbeidersbeweging hebben gestaan. Niet de enige plek ook, waar hun vroege voogdijdschap door latere chroniqueurs van de beweging over het hoofd werd gezien.

Voor de mannen van het *Amsterdamsch Volksblad* moet maandag 2 november 1868 een onvergetelijke triomfdag zijn geweest. Een halfjaar lang hadden zij hun best gedaan de lezers warm te maken voor hun plan, met vereende krachten een eind te maken aan de ellendige toestand van slechte, schaarse en te dure woningen. Op 24 oktober waren de reglementen van de op te richten bouwmaatschappij in het *Volksblad* gepubliceerd, en daags tevoren was de bevolking van Amsterdam met aanplakbiljetten opgeroepen op maandagavond 2 november bijeen te komen.

De aanplakbiljetten trokken de aandacht van politie en publiek en de vergadering in lokaal De Zwaan op de Nieuwendijk werd dankzij alle ophef een daverend succes. Ruim 700 Amsterdammers, bijna allen werklieden, stroomden toe.

Zij vulden de zaal en aangrenzende vertrekken, deden de grote binnenplaats vollopen en moesten voor een deel zelfs genoeg nemen met een staanplaats op straat. Binnen trad een bonte stoet sprekers op, van wie Vislaake opende en onder wie zich, naast enkele heren als de vrijmetselaar H. Zeeman en de drankbestrijdende geneesheer H. Fabius, ook werklieden bevonden als Klaas Ris, typograaf K.H. Guthschmidt van de ANTB en metselaar H. Trier uit de Jordaan.¹⁹ In hun zelfbewust optreden school een deel van het succes van de Bouwmaatschappij: niet alleen de toekomstige woningen waren 'eigen', de coöperatie zelf was dat in hoge mate ook. Iedere steen en elke dakpan zouden het werk zijn van de vereende krachten van Amsterdamse werklieden zelf. Leden op wier aandeel in de loterij geen prijs zou vallen, zouden niettemin trots kunnen zijn op wat met hun hulp tot stand was gekomen.

Het ideaal van *self-help* is achteraf wel afgedaan als een burgerlijk, liberaal beginsel. In deze jaren was 'Helpt U zelve' echter een parool dat, voor de vorming van een zelfbewuste arbeidersbeweging, niet in belang onderdeed voor het veelvuldiger aangehaalde 'Eendracht maakt macht'.²⁰ Onder de vergaderden in lokaal De Zwaan sloeg het idee van zelfhulp in ieder geval goed aan. Zeven jaren later stond een der aanwezigen nog helder voor ogen hoe de stemming was geweest. In de opeengepakte menigte gingen lijsten rond, waarop kon worden ingetekend. De zaal was zo volgepakt dat men nergens rustig zijn naam had kunnen schrijven. De vergadering toonde zich evenwel ook in dezen vindingrijk: 'Men lag de lijsten op elkaars ruggen en schreef; luisterde onder het schrijven naar een korte maar krachtige rede, applaudisseerde en juichte... Men schreef, juichte, schreef...' ²¹

Die eerste avond moeten tussen de 400 en 500 mensen juichend lid zijn geworden, maar daar bleef het niet bij. In de dagen die volgden, gaven nog eens honderden Amsterdammers zich op: op 17 november waren er al 1145 leden en in april 1869 zouden wel 2000 Amsterdamse werklieden bij de bouwcoöperatie aangesloten zijn geweest.²² Aan een door de Amsterdamse politie ingesteld onderzoek is het te danken dat een uniek document betreffende de Bouwmaatschappij bewaard is gebleven. Op verzoek zond Brons Boldingh een exemplaar van de ledenlijst, die door hem op 11 november in druk was uitgegeven, aan de hoofdcommissaris: 24 pagina's met namen, adressen en beroepen.²³ Op dat moment, nog maar negen dagen na de oprichting, telde de vereniging 926 leden. De namen van Boldingh en Vislaake zelf waren er niet onder, zij hadden zich klaarblijkelijk niet verder willen mengen in de zelfhulp van anderen. Wel prijkt als vijfde naam op de lijst die van F.W. Wollring, nog maar anderhalf jaar oud. Die inschrijving moet het werk zijn geweest van grootvader Vislaake, naar wie de kleine Frederik Willem als eerstgeboren kleinkind was vernoemd.²⁴

De ledenlijst van de Bouwmaatschappij onthulde meer onderlinge relaties dan alleen dit roerend staaltje grootvaderlijke zorg. Klaas Ris had al zijn vrouwvolk mee ter vergadering genomen en zijn Anna Maria Lunden en hun dochters Neeltje, Margo en Heintje ondertekenden samen de ledenlijst. Menigeen bleek

in groepsverband naar de Nieuwendijk te zijn getogen. Veel familienamen en huisadressen werden door meerdere leden gedeeld. Vaders schreven zich in met hun al dan niet volwassen zoons; broers werden samen lid; terwijl andere groepen leden als naaste burens, buurtgenoten of collega's herkenbaar zijn. Dat men in groepen naar de vergadering was gekomen en samen lid werd, is te zien aan de nummering van de ledenlijst, die correspondeert met de volgorde waarin men zich, met buurmans rug als lessenaar, had ingeschreven. Zo belandden hun namen keurig onder elkaar: de gebroeders Mellenberg, vader Schneider en zijn zonen, de groepjes korendragers, timmerlieden, koperslagers en de burens van Noorder-, Achter- en Zuider Zaagpad in de latere Pijp.²⁵ De leden van de Bouwmaatschappij ter verkrijging van Eigen Woningen waren en bleven onderling verbonden door de banden van buurt, werk en familie. Dat zou heel lang zo blijven. Nog bij het eeuwfeest van de Bouwmaatschappij in 1968 werd geconstateerd, dat heel veel werk door een paar families was verzet.²⁶

De eerste ledenlijst bood reeds een fraai overzicht van de Amsterdamse werkliedenwereld, althans van dat deel dat geloofde door vereniging en onderlinge samenwerking in de Bouwmaatschappij iets tot stand te kunnen brengen. Daartoe behoorden de Amsterdamse joden in ieder geval niet. Hoewel de woonellende er minstens zo groot was als in de 'christenbuurten', ontbraken bewoners van de Jodenhoek (joden zowel als niet-joden) vrijwel geheel onder de bijna duizend leden van de nieuwe coöperatie. De grootste groep leden huisde onmiskenbaar in de Jordaan, gevolgd door een kleiner, maar aanzienlijk aantal bewoners van de Oostelijke Eilanden en Kadijken.²⁷ De beroepssamenstelling correspondeerde dan ook met de aard van de bevolking van deze twee volksbuurten. Uit de Jordaan kwamen grote aantallen bouwvakarbeiders (timmerlieden, metselaars, schilders), smeden, uit de vele hier gevestigde metaalbedrijfjes, en suikerbakkers van de raffinagefabrieken. De Oostelijke Eilanden werden vooral vertegenwoordigd door de legendarische Bijltjes uit de houten scheepsbouw en metaalarbeiders van de Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen en andere machinefabrieken.

Het succes van de Bouwmaatschappij op de Eilanden was opmerkelijk, temeer daar het isolement ten opzichte van de rest van de stad er zeker niet onderdeed voor dat van de Jodenhoek. Het is waarschijnlijk Klaas Ris geweest die het eerste contact tot stand heeft gebracht. Zelf woonde en werkte Ris aan de zuidelijke rand van de stad, waar zich voorbij de Weteringbarrière de Zaagpaden als een half landelijk, half industrieel gebied uitstrekten. Zijn werkgever H. E. van Gelder had echter nog een tweede houtzagerij op Wittenburg.²⁸ Waarschijnlijk kwam Ris daardoor beroepshalve regelmatig op de Eilanden, waar vooral hout werd gezaagd ten behoeve van de scheepstimmerlieden. Ris toonde zich in ieder geval goed ingevoerd in wat op de Eilanden speelde. Zijn *Open brief aan de werklieden van den Heer Van Vlissingen over het afschaffen der kermis* uit september 1867 was gericht aan de werklieden van de Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen op Oostenburg, die zonder goed na te denken een manifest tegen de kermis hadden

ondertekend. Terloops vermeldde Klaas Ris daarin ook, verscheidene van hen persoonlijk te hebben gesproken.²⁹ Juist hier, op de Eilanden, zou in het voorjaar van 1869 het smeulende ongenoegen van het werkliedenvolk fel oplaaien.

DOOD AAN DE AMSTERDAMMERS!

De Eilanden Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg vormden een eigenaardige archipel aan de uiterste rand van de stad. Nergens was de vergane glorie van Amsterdam pijnlijker zichtbaar. De trotse gebouwen en werven van waar eens de wereldzeeën werden beheerst, stonden er nu wat misplaatst aan een haven waar nog maar weinig te doen was. Tegelijkertijd echter stonden op Oostenburg en Funen de reusachtige werkplaatsen van Paul van Vlissingens Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen, met 1500 werklieden verreweg de grootste werkgever van Amsterdam.³⁰ De dominerende aanwezigheid van dit dynamische symbool van een nieuwe tijd verhinderde niet dat veel Eilanders zich nadrukkelijk bleven beschouwen als leden van een autonome, min of meer besloten gemeenschap met een eigen geschiedenis en hechte worteling in bestaande tradities.

In dit traditionele zelfbeeld van de bewoners van Kattenburg en omstreken was een hoofdrol weggelegd voor de scheepstimmerlieden. Sinds de Doelistenbeweging van 1748 werden zij met veel ontzag de 'Bijltjes' genoemd. Gewapend met hun vervaarlijk gereedschap waren de scheepsbouwers van Kattenburg toen opgetrokken naar de grachten, om het prinsgezinde verzet tegen de stedelijke regentenkliek kracht bij te zetten. De oproerige en strijdvaardige roep van de Bijltjes was nog eens bevestigd in harde botsingen met de Patriotten in 1787 en bij het vertrek van de Franse troepen in 1813.³¹

Nog tegen het einde van de achttiende eeuw hanteerden scheepstimmerlieden de spontane werkstaking als een middel om hun ongenoegen kenbaar te maken. Opdrachtgevers klaagden in 1790 steen en been over de brutale Amsterdamse scheepsbouwers. Wie bij hen werk aanbesteedde, moest zich veel laten welgevalen:

Daar hij te Amsterdam geen woord moet spreken of men loopt maar van het werk af, met heel veel brutaliteijdt, met daar bij te voegen wagt dan maar. En niemand behoeft zig te verbeelden, dat sulks spreukjes zijn neen de onbedriegelijke ondervinding heeft sulks ten overvloede, aan de schippers, bevestigt.³²

In de negentiende eeuw leek het werkstaken echter lange tijd in vergetelheid geraakt. Wel werd tijdens de roerige jaren veertig melding gemaakt van dreigbrieven aan de deur van de Oosterkerk, en van werkloze Bijltjes die zich luidruchtig op de Botermarkt verzamelden om bij de burgemeester hun beklag te doen.³³ De latente dreiging die van de Bijltjes uitging, bleef onverminderd voel-

baar. Een incident als de diefstal van twee manden brood in de Plantage in mei 1842 werd door de autoriteiten hoog opgenomen, juist omdat de troep van 30 straatschenders uit scheepstimmerlieden scheen te hebben bestaan. Ronduit opgelucht werd dan ook later gemeld dat op Kattenburg alles rustig was gebleven en dat de broodafzetterij klaarblijkelijk geen 'staatkundige opzet' had gehad.³⁴ Ook in de jaren zestig deden werkloze scheepstimmerlieden van de Eilanden regelmatig van zich spreken met plannen voor optochten naar de burgemeester of luidruchtige opstootjes bij de Beurs.³⁵ Dat de Bijltjes evenmin verleerd hadden hoe zij 'met heel veel brutaliteit' van het werk moesten weglopen, bleek echter pas in 1869.

De scheepstimmerliedenstaking brak, na gedegen voorbereidingen door de nog in oprichting verkerende vakvereniging Eendracht, op 28 april 1869 uit en zou na 20 mei met een gedeeltelijke overwinning eindigen.³⁶ Door in georganiseerd verband en onder leiding van vakverenigingsbestuurders het werk te staken, openden de scheepstimmerlieden een nieuwe fase in de arbeidersbeweging, waarin de georganiseerde werkstaking voor hoger loon en kortere arbeidsduur een voornaam plaats in het repertoire zou gaan innemen. Paradoxaal genoeg was het juist hun gehechtheid aan traditie die de Bijltjes zo geschikt maakte voor hun rol als wegbereiders van een nieuwe tijd. Menig voorval tijdens de 'eerste moderne staking' in Nederland deed denken aan oproerige tijden van weleer.

Het begon al goed: met een geval van intimidatie op 24 maart, een maand voor het werk zou worden neergelegd. Die dag liep de jonge heer Boelen nietsvermoedend van zijn vaders scheepswerf naar huis, toen hem onderweg de pas werd afgesneden door een troep van wel veertig werklieden, die wilden weten hoe hij dacht over de loonsverhoging waarom Eendracht had gevraagd. Boelen kon ongedeerd ontkomen en lichtte de politie in. Die was echter al gealarmeerd door de vondst van gedrukte oproepingsbriefjes in de straten van Kattenburg en Oostenburg, waarin de scheepstimmerlieden voor een vergadering werden uitgenodigd.³⁷ Een dag later werd inderdaad de eerste van een lange reeks vergaderingen gehouden, waar onder leiding van bestuurders van de vakvereniging in de grootst mogelijke orde werd gesproken over eisen en de te volgen strategie. Bestuurders bleven ook gedurende de staking contact houden met gemeentebeheer, politie en patroules. De vakorganisatie schiep voorwaarden voor een ordelijke gang van zaken: door zalen te huren en vergaderingen uit te schrijven, heldere eisen te formuleren, een minimale ondersteuning aan stakers uit te keren en hen tot kalmte te manen. Op de straten en grachten van de Eilanden ondersteunden buurtbewoners de staking ondertussen op hun eigen manier.

Voor het verloop van de staking was de buurt waarin de gebeurtenissen zich afspeelden, van doorslaggevend belang. De staking was dan wel de eerste die onder leiding van een vakvereniging werd gevoerd, een stakingskas kende men niet en daarom waren de stakers grotendeels aangewezen op ondersteuning door familie, naaste burens en plaatselijke winkeliers. In de gelagkamers van bierhuizen en tapperijen konden gasten hun steungelden kwijt in op het buffet ge-

plaatste bussen.³⁸ Brigadier van Politie J. H. Deppe, verantwoordelijk voor het hulpbureau Kattenburg, liet het zich allemaal haarfijn uitleggen door kapper G. J. Tersteege uit de Grote Kattenburgerstraat. Die vertelde dat niet alleen de werklieden van de Rijks-Marinerwerf en de Koninklijke Fabriek van Van Vlissingen de stakers financieel ondersteunden, maar dat ook 'particulieren' op de Eilanden zulks van plan waren. Zelf zou hij wekelijks een rijksdaalder geven:

Daar dit ten algemeene nutte strekt, zijnde dit de algemeene geest op de eilanden, welker bewoners ook het voornemen hebben daar in te deelen.³⁹

Dat de staking drie weken kon worden volgehouden, vormt een aanwijzing dat deze ondersteuning vanuit de buurt tenminste tijdelijk uitkomst heeft kunnen bieden. Omgekeerd blijkt uit het verlopen van de staking na 20 mei, toen steeds meer scheepstimmerlieden aan het werk gingen voor een hoger loon, maar zonder een verkorte werkdag te hebben afgedwongen, dat de ondersteuning door de buurt haar grenzen kende. De bijna achthonderd stakers (en hun gezinnen) nog langer van honger en gebrek te vrijwaren, ging de krachten van de gemeenschap kennelijk te boven.

Werkwilligen waren vanaf het begin van de staking door hun buurtgenoten fel bestreden. Daarbij werd het voortouw niet genomen door stakers of bestuurders van Eendracht, maar door de vrouwen van de Eilanden. Al op de tweede dag van de staking ging ene Lemmer de Vries aan het werk bij baas Koedijk, maar daar kreeg hij het zwaar te verduren. De Vries werd volgens een politiebericht

Zoodanig door eenige vrouwen (waarvan een gebleken is te zijn genaamd Saartje Brinkman wonende op het Nieuwedammergrachtje boven r 820) lastig gevallen, dat hij genoodzaakt was het werk te staken.⁴⁰

Naarmate de staking langer duurde, nam het aantal werkwilligen toe en groeiden de vrouwen van de Eilanden in hun rol van opziener en strafrechter.

De vaste verzamelplaats voor de oproerigen van de Eilanden was – als altijd – de Oosterkerk, waar de vrouwen toezagen of er ook mannen van de werven kwamen. Brigadier Deppe ontving in die dagen van vader en zoon Boelen een 'in haast' geschreven noodkreet: 'daar het volk mijn volk gisteren gedreigd heeft af te ranselen. en er staan een massa bij de kerk'.⁴¹ De werkwillige Jacob Simon Swart werd vanaf 14 mei, bij al zijn gangen van de werf naar de boterham thuis, voor de Oosterkerk opgewacht door een jouwende menigte, die zich nauwelijks iets leek aan te trekken van de begeleidende agenten en huzaren. Met een luid spottend 'Hoera!' werd hij er telkens belachelijk gemaakt, er werd met gebalde vuisten gezwaaid en zo nu en dan ontving hij een stomp of steen op het gezicht. Toch deed het honende 'Hoera!' misschien nog wel het meeste pijn. Eerder al hadden twee andere werkwilligen Brigadier Deppe om bijstand verzocht, niet omdat ze bang waren voor een pak slaag, maar voor het geval 'zij mogen worden beledigd door anderen'.

Onder degenen die zich bij deze tonelen bijzonder onderscheidden, werd, naast een zekere vrouw Fijnbeer, met name de vrouw van stakingsleider Jan Hendrik Assenbroek, Arinda van Zoelen, genoemd.⁴² Ook stakingsleider Herman Akkerman had een vrouw die haar verantwoordelijkheden ernstig opvatte. Zelfs de bestuurders van Eendracht ontsnapten niet aan haar strenge toezicht. Op 8 mei zag een agent haar met een kind op de arm staan wachten voor de deur van een tapperij, waar een bestuursvergadering zou plaatsvinden. Een van de genodigden kwam aanlopen, gevolgd door zijn vrouw, die hem jammerend smeekte niet naar binnen te gaan. Dat was voor vrouw Akkerman reden luidkeels tussenbeide te komen:

Naar binnen! naar binnen! ik wou dat ik het kind niet bij mij had, dan zou ik jou (de vrouw) op je zwamneus spelen!⁴³

Het strijdlustige optreden van vrouwen als Saartje Brinkman, vrouw Fijnbeer, Arinda Assenbroek-Van Zoelen en vrouw Akkerman lijkt, naarmate de staking voortduurde, zelfs de verenigingsmannen van Eendracht naar de achtergrond te hebben verdrongen.

Het waren echter wel deze verenigingsmannen die verbindingen onderhielden met de buitenwereld. Met de metaalarbeiders van de Rijks-Marinewerf en de Koninklijke Fabriek was het contact niet moeilijk te leggen, zij woonden en werkten immers ter plaatse en maakten deel uit van dezelfde kleine gemeenschap van Eilanders. Het opbloeiende verenigingsleven van de Amsterdamse werklieden bood openingen naar een wijdere omgeving. Tot die omgeving behoorde in ieder geval de kring van Amsterdamse Internationalen. Zij zorgden ervoor dat het bericht van de scheepstimmerliedenstaking al op 4 mei 1869 in de Algemene Raad van de Internationale te Londen bekend werd.⁴⁴ Twee dagen tevoren deed op Kattenburg een gerucht de ronde, als zouden de 'vereniging van werklieden in België' en de Londense 'Internationale Bank' steun hebben toegezegd. Daarmee kon niets anders bedoeld zijn dan de Belgische afdeling, respectievelijk de centrale kas van de Internationale.⁴⁵

De Antwerpse Internationalen belegden inderdaad een meeting uit solidariteit met de Amsterdamse scheepstimmerlieden. In een Amsterdamse stakingsvergadering kreeg dit laatste bericht echter een opmerkelijk koele ontvangst. De aanwezige Bijltjes waren ontstemd: steun uit Amsterdam wilden zij nog wel aanvaarden, maar van buitenlandse bemoeienis waren zij niet gediend.⁴⁶ De specifieke kenmerken van de Eilanden en hun bevolking speelden een grote rol in de eerste modern georganiseerde staking van Amsterdamse werklieden. De buurtgebonden solidariteit maakte de staking mogelijk en traditionele vormen van oproerigheid en (vrouwelijk) charivaresk gedrag hielpen patroons en werkwilligen te intimideren.

Een maand nadat de scheepstimmerlieden hun staking hadden beëindigd, werd hun voorbeeld door de Amsterdamse typografen gevolgd. Bij die gelegen-

heid bleek duidelijk hoe groot de invloed van de buurt op het verloop van arbeidsconflicten was. De typografen woonden verspreid over de hele stad en zo lagen ook hun werkplaatsen. Bij aanvang van de staking bleek al dat slechts een derde van alle vakgenoten bereid was het werk neer te leggen. En hoewel de financiële reserves van de ANTB veel groter moeten zijn geweest dan die van het formeel nog niet eens opgerichte Eendracht, verliep de staking van de typografen al binnen een week. Toch kwam het tijdens de typografenstaking niet tot relletjes tegen werkwilligen of patroons.⁴⁷ Het ontbrak misschien niet alle drukkersgezellen aan de daartoe benodigde mentaliteit, maar de ruimtelijke structuur van hun bedrijfstak bood er simpelweg geen plaats of gelegenheid toe.

Toch vormden de buurt en mentaliteit van de Eilanders ook een beperking op de bewegingsvrijheid van de stakingsleiding. Dat de stakers niet door buitenlanders ondersteund wilden worden, maar wel vanuit Amsterdam, was eigenlijk al erg ruimdenkend. Voor veel 'echte' Kattenburgers behoorde de rest van de stad al tot een verre buitenwereld, waarvan de bewoners zelfs een andere taal spraken. Een veel geciteerde, maar naamloze Kattenburger vertelde nog kort voor 1850 met onverholten trots, nimmer bij de Haarlemmerpoort – aan het 'Aer-end' van de stad – te zijn geweest. Een brief die in januari 1842 op de deur van de Oosterkerk werd gevonden, dreigde dat de werkloze en gebrek lijdende Bijltjes zich 'het noodige met geweld zouden aanschaffen', niet ten koste echter van de stedelijke elite aan de grachten, maar van de eigen 'Heeren van de drie Eilanden'.⁴⁸

Nog aan de vooravond van de staking werd een even beperkt blikveld door een onbekend gebleven Eilander verwoord. Onder een met potlood getekend doodshoofd met gekruiste beenderen kraste hij in een urinoir zijn programma voor de klassenstrijd in buurtverband:

Den dood aan de Amsterdammers, leven de scheepstimmerlieden!⁴⁹

De stap van een zo nauw begrepsd buurtchauvinisme naar internationale associatie zou voor menig Eilander een te grote blijken.